

wszystkiego, co wolno mu czynić od strony prawno-kanonicznej, a w przeciwieństwie do tego, złym z kolei jest taki, który czyni wszystko, co mu prawno-kanonicznie wolno” (s. 112). Czymś nieprzekonywającym, o ile nie wątpliwym, jest także uznanie reformy struktur Kościoła za decydujący znak wiarygodności Kościoła (s. 114) czy też uogólniający zarzut pod adresem Kościoła, że jest stróżem porządku, zamiast być znakiem cierpliwości i wyrozumiałości Boga (s. 99).

Mimo poczynionych uwag krytycznych, książka kard. Kurta Kocha *Kościele, dokąd zmierzasz?* jest ważnym głosem w eklezyjalnej dyskusji na temat problemów współczesnego Kościoła. Pisana z pozycji doświadczeń Kościoła w Szwajcarii może być inspiracją dla dyskusji i poszukiwań Kościoła w Polsce na początku XXI wieku.

Ks. Bogdan Giemza SDS

Jan Paweł II wobec islamu i muzułmanów w krajach Unii Europejskiej. Wybór dokumentów. Wybór i wstęp Sylwia Górzna, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, Słupsk 2015, ss. 410.

Problematyka związana z obecnością muzułmanów „w otoczeniu” chrześcijan, czy też w ogóle w kontekście kultury chrześcijańskiej jest ważnym wyzwaniem pastoralnym. Fala emigrantów, w tym również uchodźców, zalewająca – za przyzwoleniem polityków Unii Europejskiej – Stary Łąd jest wyzwaniem duszpasterskim dla Kościoła. Wypracowanie strategii pastoralnych w tym kontekście jest nakazem chwili. Dziś teologowie pastoralni powinni poznawać również świat innych religii, by móc podjąć odpowiednie działania, inspirowane Ewangelią i nauczaniem Kościoła. Stąd w niniejszym omówieniu zwrócimy uwagę na temat podjęty w książce, która nie wpisuje się w dziedzinę troski duszpasterskiej Kościoła, ale której tematyka nie może być obojętna dla pastoralistów i duszpasterzy – przebiterów, diakonów, teologów, katechetów. Wystarczy tylko wskazać na fakt związków małżeńskich (czy partnerskich), gdzie stronami są wyznawcy chrześcijaństwa i islamu, by przekonać się do zasadności powyższych stwierdzeń.

W 2006 roku nakładem Wydawnictwa Naukowego Akademii Pomorskiej w Słupsku ukazało się dzieło: *Jan Paweł II wobec islamu i muzułmanów w krajach Unii Europejskiej. Wybór dokumentów.* Wybór i wstęp Sylwia Górzna, Słupsk 2015. Redaktorka tego kompendium jest adiunktem w Instytucie Historii i Politologii Akademii Pomorskiej w Słupsku. Wskazane dzieło wiąże się z innym zbiorem przez nią opracowanym i wydanym rok później, a zatytułowanym: *Jan Paweł II wobec konfliktu zbrojnego na Bałkanach. Dokumenty papieskie.* Wybór i wstęp Sylwia Górzna, Wydawnictwo UNUM, Kraków 2016, ss. 493. Dzieła te

wskazują na pasję naukowo-badawczą dr S. Górznej, którą stanowi nauczanie Jana Pawła II na temat islamu. Temat ten zgłębia z punktu widzenia nowej subdyscypliny politologii, jaką jest politologia religii.

Problematyka, którą od kilku już lat zajmuje się S. Górzna, została zapowiedziana w jej rozprawie doktorskiej pt. *Polityczny wymiar dialogu Kościoła katolickiego z islamem i judaizmem w okresie pontyfikatu Jana Pawła II (1978–2005)*, napisanej i obronionej w 2010 roku pod kierunkiem politologa, prof. nadzw. dr. hab. Selima Chazbijewicza (muzułmanina, Tataro polskiego, imama), na Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim w Olsztynie. Niżej podpisany autor niniejszej recenzji był jednym z recenzentów tejże dysertacji. Notabene prof. S. Chazbijewicz jest recenzentem obecnie omawianego dzieła: *Jan Paweł II wobec islamu i muzułmanów w krajach Unii Europejskiej. Wybór dokumentów*. Znacznie skrócona i przepracowana wersja rozprawy doktorskiej stała się podstawą książki: *Dzieci Abrahama. Dialog Kościoła katolickiego z islamem i judaizmem w Polsce w okresie pontyfikatu Jana Pawła II*, Słupsk 2013.

W niniejszej książce: *Jan Paweł II wobec islamu i muzułmanów w krajach Unii Europejskiej* poszczególne teksty zaprezentowane zostały chronologicznie w ramach wyróżnionych rozdziałów. Struktura książki przedstawia się następująco: I. Encykliki; I. Adhortacje apostolskie; III. Listy pasterskie; IV. Konstytucje apostolskie; V. Orędzia na Światowe Dni (tu zamieszczone zostały punkty bez oznakowania numerami: Orędzia na Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy; Orędzia na Światowe Dni Młodzieży; Orędzia na Światowy Dzień Pokoju; Orędzia na Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu); VI. Orędzia świąteczne *Urbi et Orbi* na Wielkanoc i Boże Narodzenie; VII. Przesłania okolicznościowe; VIII. Przemówienia (tu, podobnie jak w wyżej wskazanym punkcie V, podane zostały przemówienia bez numeracji: Przemówienia do Korpusu Dyplomatycznego; Przemówienia do ambasadorów akredytowanych przy Stolicy Apostolskiej; Przemówienia do Kolegium Kardynałów i Kurii Rzymskiej; Przemówienia do instytucji Kurii Rzymskiej; Przemówienia do przedstawicieli wspólnoty muzułmańskiej podczas europejskich podróży zagranicznych; Przemówienia o treści międzyreligijnej; Jan Paweł II o Europie; Przemówienia do organizacji międzynarodowych); IX. Homilie; X. Katechezy wygłoszone podczas audiencji generalnych; XI. Rozważania papieża wygłoszone przed niedzielną modlitwą *Anioł Pański*. W tychże rozdziałach zamieściła Redaktorka łącznie 258 tekstów. Niektóre z podanych sformułowań oznaczających dany rozdział nie są precyzyjne. Powtórzmy je: Orędzia świąteczne *Urbi et Orbi* na Wielkanoc i Boże Narodzenie; Przemówienia do przedstawicieli wspólnoty muzułmańskiej podczas europejskich podróży zagranicznych; Przemówienia o treści międzyreligijnej; Jan Paweł II o Europie.

Redaktorka tomu rozpoczęła tekst wprowadzenia doń od cytatu zaczerpniętego z Orędzia Jana Pawła II na XXXV Światowy Dzień Pokoju 1 stycznia 2002 roku, zatytułowanego *Nie ma pokoju bez sprawiedliwości, nie ma sprawiedliwości bez przebaczenia*: „Trzeba stworzyć konkretną płaszczyznę dialogu i współpracy

ekumenicznej oraz międzyreligijnej, aby religie podejmowały tak pilnie potrzebną służbę na rzecz pokoju między narodami”. Zwróciła uwagę na rangę Soboru Watykańskiego II, który zapoczątkował dialog z wyznawcami innych religii. Znaczenie szczególne – podkreśliła – ma Deklaracja o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich *Nostra aetate* (ogłoszona 28 października 1965 roku), której numer 3. poświęcony został islamowi. Wspomniała następnie Jana XXIII (pontyfikat: 1958–1963) i Pawła VI (pontyfikat: 1963–1978).

„Jan Paweł II – zaakcentowała S. Górzna we wprowadzeniu – wskazywał na potrzebę dialogu z islamem w licznych dokumentach. Kwestie, które papież w nich podejmował to m.in.: potrzeba prowadzenia dialogu międzyreligijnego, przestrzegania praw człowieka, w tym prawa do wolności religijnej, rola cywilizacyjna i kulturowa Europy, przyczyny rozprzestrzeniania się terroryzmu, fundamentalizm religijny jako zjawisko niepokojące z punktu widzenia współżycia społecznego i dialogu międzyreligijnego, przeciwstawianie się wszelkim formom dyskryminacji, w tym tzw. islamofobii, która jest zwalczana przez Stolicę Apostolską [zwalczanie islamofobii przez Stolicę Apostolską to wyjątkowo nieprecyzyjne sformułowanie – E.S.] w kontekście jej całościowej polityki pokojowej wynikającej z jej statusu międzynarodowego.

Wartościami nadrzędnymi w nauczaniu papieskim – konstatowała dalej Redaktorka dzieła – były pokój i bezpieczeństwo międzynarodowe. Wytrwale pracował [Jan Paweł II – E.S.] nad budowaniem pokoju między religiami, wskazując na drogę dialogu międzyreligijnego jako jedyną, prowadzącą do pokoju [zdanie niepoprawnie zbudowane – E.S.]. Podkreślał, że bez szacunku do tożsamości religijnej nie może być mowy o jakimkolwiek dialogu. Z dokumentów papieskich wynika, że zasadniczymi problemami, które stoją na przeszkodzie dialogu międzyreligijnego są: obraz współczesnego islamu jako religii przemocy oraz sekularyzacja i laicyzacja” (s. 6).

Wreszcie stwierdziła: „Prawdziwym przełomem było podjęcie przez papieża dialogu zwłaszcza z islamem, która jest jedną z najbardziej dynamicznie rozwijających się tradycji religijnych na świecie. Po zamachach terrorystycznych w USA 11 września 2001 r. na World Trade Center i Pentagon, był [islam – E.S.] przez wielu postrzegany jako wróg cywilizacji chrześcijańskiej” (s. 6).

Z kolei wprost do pojęcia „Unia Europejska” Redaktorka dzieła nawiązała w stwierdzeniu: „Unia Europejska i jej państwa członkowskie są zobowiązane do przestrzegania wszystkich podstawowych wolności, w tym również wolności religijnej. Od kilku lat można zaobserwować powrót religii do dyskusji europejskich, co jest spowodowane m.in. napływem muzułmanów do Europy. Wraz z rozszerzeniem UE w 2004 r., można zauważyć zbliżenie katolicyzmu i islamu [Na czym miałyby polegać owo «zbliżenie katolicyzmu i islamu»? – E.S.], na co bez wątpienia miał wpływ papież Jan Paweł II, który uważał, że kultura europejska nie może być tworzona w opozycji do poszczególnych religii, w tym islamu [Ten ostatni fragment zdania nie jest zrozumiały – E.S.]. Apelował, aby rządy europejskie

zmieniły stosunek do muzułmanów [Przy wypowiadaniu takich stwierdzeń jak to, mówiące o apelach papieża do rządów europejskich o zmianie stosunku do muzułmanów, konieczne jest podanie odnośników, dokumentujących tę wypowiedź. Brak jest też precyzji w określeniu «rządy europejskie» – E.S.]”.

Obecnie toczą się dyskusje wobec sytuacji muzułmanów imigrantów i ich integracji w krajach europejskich [To zdanie ma charakter ogólnika, z którego nie dowiadujemy się, co to za dyskusje, przez kogo i gdzie są one prowadzone – E.S.]” (s. 6).

Sylvia Górzna wydobyła prezentowane teksty z periodyku „L'Osservatore Romano” (wydanie polskie). Mogła jednakże podać i inne miejsca, gdzie teksty te zostały przedrukowane albo opublikowane po rewizji przekładu. Nauczanie Jana Pawła II prezentowane jest w języku polskim przez Wydawnictwo M w Krakowie. Można było też podać adresy stron internetowych: oficjalną stronę Stolicy Apostolskiej czy Episkopatu Polski, gdzie dokumenty papieskie również można znaleźć. Wypadało nadto odnotować – przynajmniej we wprowadzeniu – cały zbiór wszystkich papieskich wypowiedzi, całości papieskiego nauczania: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, t. 1-28 (Città del Vaticano 1978–2005). Wracając do edycji polskiej „L'Osservatore Romano” stwierdzić należy, iż podaje ona tylko wybór papieskiego nauczania. Nie wychwyciła zatem S. Górzna zapewne wszystkich tekstów, w których papież mówił o islamie i muzułmanach w krajach Unii Europejskiej. Na co dzień papieskie nauczanie jest „monitorowane” i punktowane przez edycję włoską „L'Osservatore Romano”.

Wskazała nadto na rangę dzieła źródłowego na temat dialogu Kościoła, pt. *Islam w dokumentach Kościoła i nauczaniu Jana Pawła II (1965–1996)*, w opracowaniu niżej podpisanego. Odnotowane przez S. Górną drugie dzieło, pt. *Dialog Kościoła z islamem według dokumentów soborowych i posoborowych (1963–1999)*, nie jest zbiorem dokumentów, lecz analizą tematu w oparciu o te dokumenty.

Jest chyba przesadą stwierdzenie S. Górznej, że „Orędzia na Światowe Dni [...] są dokumentami zaadresowanymi do wiernych Kościoła, do wszystkich ludzi dobrej woli, również do wyznawców islamu” (s. 9). Nie są to dokumenty zaadresowane do muzułmanów. Papież nie jest wszakże ich przełożonym czy liderem, by czuli się oni odbiorcami jego konstatacji.

Komentując punkt „Przemówienia do przedstawicieli wspólnoty muzułmańskiej podczas europejskich podróży zagranicznych” (przypomnijmy – rozdział VIII), Redaktorka dzieła stwierdziła, że w swoich przemówieniach skierowanych do wspólnoty muzułmańskiej podczas europejskich podróży apostolskich Jan Paweł II „pozdrawiał wyznawców islamu, wyrażając swój szacunek i braterskie poważanie. Zaznaczył, że muzułmanie, którzy nie lękają się modlić publicznie, dają chrześcijanom przykład, który zasługuje na szacunek. Przypominał znaczenie m.in. Deklaracji soborowej *Nostra aetate*, w której Kościół wyraził wolę podjęcia dialogu z wyznawcami islamu, oraz Deklaracji o wolności religijnej *Dignitatis humanae*, która opiera działanie religijne na prymacie sumienia i potęg

jakikolwiek stosowanie przemocy wobec ludzi innych wyznań i przekonań. Ukazywał elementy, które łączą chrześcijan i muzułmanów, wierzących również w jedynego Boga oraz zachowujących wiarę Abrahama. Wymieniał działania i inicjatywy w ramach dialogu chrześcijańsko-muzułmańskiego. [...] Zwrócił uwagę na sytuację emigracyjną, która stawia przed muzułmanami, jak i krajem ich przyjmującym poważne problemy społeczne, kulturalne i religijne, jednak zaznaczył, że podejmowane są kroki do zbadania ich problemów i poszukiwania zadowalających rozwiązań. Uważał, że trudności powinny zachęcać wszystkich wierzących, chrześcijan i muzułmanów, do lepszego wzajemnego poznania, do prowadzenia dialogu, by móc współistnieć w pokoju i wzajemnie się ubogacać. Podkreślał, jak ważna jest gotowość przyjęcia w krajach europejskich ludzi z krajów, w których są oni pozbawieni wolności religijnej, a wspólnota międzynarodowa powinna otaczać opieką mniejszości, grupy imigrantów i poszczególnych ludzi, chroniąc ich prawa do swobodnego wyznawania wiary poprzez właściwą realizację zasad współpracy i wzajemności” (s. 12-13).

Swoje wprowadzenie S. Górzna zamyka słowami: „Ufam, że zbiór wypowiedzi i przemówień papieskich przyczyni się do ożywienia dialogu międzyreligijnego w Polsce i na świecie [Przyznać trzeba, że Redaktorka jest wyjątkową «optymistką». – E.S.], kształtowania postawy akceptacji i szacunku wobec wyznawców różnych religii, zwłaszcza wobec muzułmanów, a także docenienia politycznego oddźwięku tychże dokumentów dla relacji międzyreligijnych. Nauczanie Jana Pawła II na temat dialogu międzyreligijnego, w tym dialogu z islamem, jest wielkim testamentem, który został przekazany obecnemu papieżowi Franciszkowi [...]” (s. 16).

Celowo oddaliśmy głos Redaktorze dzieła, by poznać jej argumentację, przekonywającą ewentualnego odbiorcę książki do zasadności jej „kompozycji”. W naszej ocenie tytuł książki nie jest adekwatny do jej zawartości. Dzieło miało zestawiać katalog dokumentów (ich wybór dotyczący „obecności islamu i muzułmanów w krajach Unii Europejskiej”). Podkreślone zostało w tytule słowo „wobec”, które mówi wyraźnie o postawie, stanowisku, ocenie jakiegoś faktu, wydarzenia, zjawiska, czy w ogóle określonego „wycinka” rzeczywistości. Autorka zebrała teksty, które wprost nie pasują do tytułu dzieła. Ich opracowanie w jedną okładkę byłoby usprawiedliwione, gdyby książka miała inny tytuł. Każdy niemal punkt spisu treści, potraktowany osobno, jest ciekawym „materiałem” dla pastoralisty.

Skoncentrujmy się dalej na pojęciu „Unia Europejska”. Ów gospodarczo-polityczny związek państw europejskich powstał 1 listopada 1993 roku, na mocy podpisanego blisko dwa lata wcześniej – 7 lutego 1992 roku – Traktatu w Maastricht. Z kolei Unia Europejska jako organizacja międzynarodowa (w pełnym i precyzyjnym tego słowa znaczeniu) funkcjonuje od 1 grudnia 2009 roku. Skoro tak, to uzasadnione byłoby zamieszczenie w zbiorze pt. *Jan Paweł II wobec obecności islamu i muzułmanów w krajach Unii Europejskiej* tekstów tylko od 1992 roku (a nie wcześniejszych) do roku 2005 (roku śmierci Jana Pawła II). Wcześniejsze teksty papieskie i w ogóle inne dokumenty nauczania Najwyższego Pasterza

Kościoła, mówiące o dialogu międzyreligijnym czy wartościach ogólnoludzkich przyjmowanych przez islam mogłyby zostać jedynie wymienione, bez ich cytowania w całości czy we fragmentach.

Sekwencja zamieszczona w tytule pracy też nie jest precyzyjna: „wobec obecności islamu i muzułmanów w krajach”. Na zasadzie analogii podajemy sformułowanie tytułu jakiegoś hipotetycznego dzieła (pytając o jego zasadność), gdzie fragmentem tego tytułu byłyby słowa: „[...] wobec obecności Kościoła katolickiego i katolików w krajach”, czy też „wobec obecności chrześcijaństwa i chrześcijan”.

Dzieło mogłoby mieć charakter swego rodzaju *vademecum* czy poradnika z zakresu informacji naukowej (pod warunkiem zmiany jego tytułu), gdyby zamieszczony w nim został indeks tematyczny, sporządzony na przykład na wzór takiegoż indeksu w bardzo cennym kompendium dokumentów: F. Gioia (red.), *Interreligious Dialogue. The Official Teaching of the Catholic Church (1963–1995)*, Boston 1997.

Wypada w końcu wyrazić uznanie wobec Redaktorki – mimo tych wyżej wypunktowanych uchybień – iż podjęła trud zebrania i przeczytania różnych dokumentów papieskich. Nie byłoby tychże uwag, gdyby dokumenty te zostały opublikowane – powtórzmy – w dziele o innym tytule lub w dwóch, trzech różnych tomach – zeszytach o objętości do 150 stron formatu B5, w którym to formacie opublikowana została książka: *Jan Paweł II wobec islamu i muzułmanów w krajach Unii Europejskiej. Wybór dokumentów*.

Eugeniusz Sakowicz

Ks. Andrzej Żądło, *Lex orandi – lex credendi w modlitwach nad darami Adwentu w Mszaie Pawła VI. Studium hermeneutyczno-liturgiczne*, Księgarnia św. Jacka, Katowice 2013.

„[...] Eucharystia jest w całym tego słowa znaczeniu «tajemnicą wiary», «streszczeniem i podsumowaniem całej naszej wiary». Wiara Kościoła jest istotowo wiarą eucharystyczną i karmi się ona w szczególnie sposób przy stole Eucharystii”.

Benedykt XVI, *Sacramentum caritatis*, nr 6

Pontyfikat Benedykta XVI (lata 2005–2013) okazał się wielkim ożywieniem teologii liturgii, zwłaszcza refleksji usytuowanej na pograniczu liturgiki i teologii systematycznej (dogmatycznej szczególnie).

W latach tych, w związku z nauczaniem Benedykta XVI na temat liturgii, docierało z Watykanu (głównie za przyczyną mediów i typowej dla części z nich infantylizacji wszelkich problemów) wiele (sprzecznych nieraz) informacji: twarzą w kierunku wschodnim czy twarzą do ludu, Trydent czy Watykański II, nowe czy